

в еміграційних умовах можливими можуть бути тільки спроби підготовки питань до заміни національної назви (зрештою, все ж цілком можливої і, з багатьох поглядів, доцільної), спроби адміністративно запровадити заміну старої назви на нову, що спорадично відбувалися в деяких білоруських таборах Німеччини в 1945-46 р.р., безперечно були невинуватими і, якоюсь мірою, спричинилися до загострення внутрішньо-національної боротьби.

Питання, що його торкається "Біла книга" і що з ним ми спробували ознайомити українського читача, колись вирішить сама історія.

Л. О — ч

„Заповіт Петра Великого“

"Український Бюлетень", що видається англійською мовою в Нью-Йорку, в числі з 1-го вересня 1949 р., видрукував текст славнозвісного "Заповіту Петра Великого", пояснивши, що цей "документ, за думкою східньо-європейських істориків, відіграє значну роль в історії Росії від часів Петра Великого".

Треба зразу ж підкреслити, що жодний поважний історик більше не сумнівається в характері "Заповіту", що є звичайною фальшивкою й що його місце побіч таких апокрифічних текстів, як «Monita Secreta або таємні інструкції єзуїтів» (Краків, 1612); "Поради Калімаха", що грали колись поміж польською еміграцією роль "Заповіту Петра Великого"; "Історія Русів", або сумнозвісні "Сіонські протоколи"...

Спробуємо ж тут подати огляд історії цього фальшивого "Заповіту", що мав такий успіх у світі.

Те, що сьогодні називається "Заповіт Петра Великого", вперше з'явилось в книзі антиросійської пропаганди, видрукуваній з наказу Наполеона 1812 р. під заголовком «Des progrès de la Puissance russe» з підписом "L". За цією літерою заховався знавий Лесюр, офіційний публіцист і історик Наполеона, що написав також "Історію Козаків" (Див.: Ілько Борщак, "Наполеон і Україна", Львів, 1937, стор. 76-90). Праця «Des progrès de la Puissance russe» є значно розширене видання невеличкої книжки Лесюра, написаної 1807 р., теж з наказу Наполеона, в малій кількості примірників, лише для високих урядовців, під назвою: "Про політику й розвиток російської могутності".

Отож у праці Лесюра 1812 р., праці, зрештою, поважній, як на ті часи, читаємо таку примітку дрібними літерами: "Запевняють, що в особистому архіві російських імператорів існують власноручні таємні мемуари Петра Першого, де одверто висловлюються пляни цього володаря, що їх він поручає своїм наступникам. і що їх кілька його наступників виконували вперто, можна сказати, релігійно. Англієць сер Вільям Етон, колишній консул у Росії та Туреччині, що його праці й зв'язки надають свідцтву поважного характеру, здається, знав про ці мемуари, коли писав: "Це не Катерина сама скомбінувала плян, що став головною метою її політичних операцій, а це Петро Великий був перший, що вважав можливим здійснити таку політику, й відтоді петербурзький кабінет ніколи не втрачав з виду тієї політики" (Tableau de l'Empire ottoman, II, 165-166) (1). Ось резюме цього пляну"...

Далі подається текст, так званого, "Заповіту Петра Великого". Читає

1) Лесюр має на увазі: Tableau historique, politique et moderne de l'Empire ottoman ... traduit de l'anglais de William Eton ... par Lefebvre. Paris (An IX), 1801. Англійський оригінал з'явився 1799 р.

зауважить, що Лесюр обережно пише “запевняють” і що він подає тільки “ре-зюме”, бо, очевидно, як поважний історик, він знав правдиву вартість свого “документу”, подаючи його, повторюю, в примітці та дрібними літерами. Знав цю вартість також і Наполеон, хоч і використав “Заповіт” задля своєї політичної пропаганди. Зайво тут багато зупинятися на запереченні автентичності “документу”, чистісінького анахронізму, за змістом, для часів Петра, але зовсім відповідного часам Катерини II й пізніше. Зрештою, чому властиво цар Петро залишав свій “Заповіт” французькою мовою, якої зовсім не знав, і яка, за його часів, мало була відома в Росії?..

23 роки пізніше з'явилася в Парижі книжка з-під пера Фредерика Гайярде (Gaillardet) під заголовком: “Спомини шевальє д'Еона, вперше видані за паперами його родини й за автентичними документами архіву міністерства закордонних справ” (*Mémoires du chevalier d'Eon, publiés pour la première fois sur les papiers, fournis par la famille et d'après les matériaux authentiques, déposés aux archives des affaires étrangères et aux archives de Tonnère* (2). Хто ж такий був шевальє д'Еон?

Елегантний і блискучий шляхтич, дуелянт, дотепник, трохи ерудит, деякий час королівський цензор, шевальє д'Еон де Бомон (1728-1810) був таємним французьким агентом, і потім навіть дипломатичним урядовцем у Росії. Зв'язаний з відомим *Secret du roi* Люї XV. (3). Вчені праці французьких істориків де Бройя (de Broglie) і Вандаля остаточно встановили дати перебування д'Еона в Росії, навколо чого зібралось стільки легенд. (4). Отже, д'Еон, що йому протегував Терсьєр, видатний урядовець тодішнього міністерства закордонних справ і приятель Григора Орлика, прибув уперше до Петербургу в червні 1756 р. З червня 1757 р. він був уже в Парижі, а в листопаді 1757 р. д'Еон знову якийсь час перебував у царській столиці, як секретар французького амбасадора. 1756 року д'Еон зложив свої спомини про Росію (архів французького міністерства закордонних справ. *Mém. et Doc. Russie, V*), видані лише, з додатком, у 1774 році. (*Les Loisirs du chevalier d'Eon de Beaumont, Amsterdam, I, 27-36*), Спомини, зрештою, досить поверхові, хоч писані не без таланту; там д'Еон згадує й Україну. (Ще він, здається, уперше запровадив у французьку дипломатичну кореспонденцію назву «*La Petite Russie*» хоч уживав і назву “Україна”)...

Хто такий був Гайярде?

Земляк д'Еона, — вони народилися в місті Тоннер, у Бургундії, — Гайярде був графоман, химерник, трохи брехун, аматор сенсацій і скандальних подробиць. Він дійсно мав якісь родинні документи д'Еона, але ці документи Гайярде оздобив різними химерами й вигадками, щоб надати пригодницькій поstattі французького “шевальє” ще більшого легендарного характеру.

Отже, Гайярде вигадав, що за часів свого перебування в Петербурзі д'Еон був у інтимних зносинах з царицею Єлисаветою й завдяки цьому встиг дістатися до таємного царського архіву, де він, мовляв, видобув “текстуальну копію політичного заповіту Петра Великого”, яку він, вернувшись до Франції, подав “у зовсім таємний спосіб” своєму урядові.

Гайярде видрукував текст “Заповіту”, але це був звичайнісінький плагіят,

2) Paris, MCMXXXV.

3) Див. І. Борщак. Великий Мазепинець Григор Орлик, стор. 150-151.

4) Див. хоч би першу біографію д'Еона ще за його життя. *De la Fortelle-Peyraud de Beaussoi. Vie militaire, politique et privée de demoiselle d'Eon de Beaumont, écuyer, chevalier, ci-devant d' en droit, avocat, censeur royal, envoyé en Russie, Paris 1779*. У цьому заголовку названо д'Еона «demoiselle»; бо через різні причини, що на них ми тут не можемо зупинятися, він часто одягався, як жінка.

бо цей текст є ніщо інше, як вищезгаданий текст Лєсюра, хоч про нього наш фальсифікатор і не згадує. Тільки цього разу “резюме” Лєсюра перевернулося в офіційний заповіт російського імператора, з таким ефективним вступом: “В ім'я святої і єдиної Тройці, Ми, Петро, імператор і самодержець Всеросійський, до всіх наших нащадків і наступників на троні...”.

Цього, так званого, документу, що його, мовляв, привіз до Франції д'Еон, нема в архіві французького міністерства закордонних справ і нема ніяких документальних доказів, що він узагалі був колись в архіві, хоч нью-йоркський “Український Бюлетень” твердить про це, очевидячки, за якимись неповажними джерелами. Зрештою, — і це найцікавіше, — сам Гайярде, в другому виданні своєї праці, в 1866 р., визнав, що допустився в першому виданні різних химер і вигадок, хоч тут же підтвердив, що оповідання про заповіт Петра Великого відповідає дійсності. Але ми вже знаємо ціну цій заяві.

“Документ” Гайярде, точніше, аранжований текст Лєсюра, певно, не звернув би на себе жодної уваги, якби не польська еміграція в Парижі... Якщо бо Лєсюр, кого інспірував Наполеон, перший пустив у світ самий зміст “Заповіту”, якщо Гайярде зробив з цього змісту офіційний документ, то польська еміграція спопуляризувала й, так би мовити, канонізувала апокрифічний “Заповіт”. Перший, хто взявся до цього, був, здається, польський історик і публіцист Леонард Ходзько. В своїй книжці *La Pologne historique, littéraire, monumentale et politique*, що з'явилася в Парижі 1839 р., він подав текст “Заповіту”, за Гайярде, додавши від себе таку “фактичну” подробицю: “Плян цього заповіту був накреслений Петром Великим 1709 р., після Полтавської битви. Завдяки обставинам, що про їх романтичні подробиці тут зайво говорити, французький амбасадор у Росії встиг зняти копію з цього знаменитого документу й післати її негайно з своїм коментарем і примітками до Версальського двору”. Як бачимо, Ходзько вже тут навіть і не згадує про д'Еона.

1841 р. Міцкевіч в одному з своїх викладів у “Колеж де Франс” згадав про “Заповіт”, але як обережно: “Я прочитаю вам кілька уривків із заповіту Петра Великого. Я не можу довести його автентичність, але деякі чужинці, що мали довір'я російських володарів, видрукували по смерті (!) цього монарха кілька уривків його заповіту, що переховується, як кажуть, в архівах імперії”. Далі, подавши текст “Заповіту”, Міцкевіч кінчає: “що автентичність цього заповіту доводить те, що російський уряд виконує всі його точки”. (5).

Як бачимо, незважаючи на свою обережність, польський поет усе таки додав дечого від себе, оповідаючи історію “Заповіту”. Вільше того, в цьому самому викладі Міцкевіч твердив: “Французький письменник Ганзено (Henzenot) в своїй “Історії Росії”, видавній 1830 р., зібрав усі частини цього Заповіту, друковані досі окремо” (!). 30 травня 1849 р. в паризькій газеті «*Tribune du peuple*», що до неї Міцкевіч стояв близько, з'явився цей самий текст “Заповіту”, за Ходзьком, але з покликанням на цю ж саму “Історію Росії” Ганзено. Але ця “Історія” є звичайна вигадка, бо ніколи, ніде така книжка не з'являлася і саме прізвище автора є апокрифічне.

А потім пішла низка всяких репродукцій в книгах і газетах цього самого “Заповіту”, репродукцій, що в них кожний додавав чогось від себе. Всі ці пердруки зайво тут перелічувати, зупинимось лише на деяких.

Польський емігрант Хрiстiян Островський, історик, публіцист, політичний діяч, передрукувавши в своїй праці *Lettres Slaves, Paris, VII, 1849*, стор. 179-184), текст з Ходзька, що, мовляв, зберігається в паризькому архіві, виправив нумерацію точок тексту, додавши спокійнесенью під “Заповітом” такий фан-

5) *Les Slaves. Cours professé au Collège de France par Adam Mickiewicz (1840-1841), Paris, 1849, II, 411-413.*

тастичний підпис: “Петро Перший, самодержець Всеросійський”; так, ніби монархи в своїх підписах самі подають чергове число, що за ним вони фігурують в історії”.

У 1853 р., напередодні Кримської війни, знаходимо в поважному *Journal des sciences militaires* мапу “територіального збільшення Росії після Петра Великого аж до наших днів, з заповітом цього монарха та поясненнями”. Текст самого “Заповіту” подано тут за Ходзьком, а “пояснення” повні вигадок, як, наприклад, що “той політичний заповіт Петро Перший накреслив 1710 р., після битви під Полтавою, переробив його 1722 р., після Ніштадського миру, а остаточно сформулював його 1730 р. канцлер Остерман”. Під час самої Кримської війни “Заповіт Петра Великого” появився навіть на окремих афішах по Франції.

Та ось 1863 р. Берхольц, кустос бібліотеки міста Риги, в теперішній Латвії, видав французькою мовою в Брюсселі книжку (6), в якій він легко довів фальшивість тексту, перший звернув увагу на працю Лесюра 1812 р. і ствердив, що сам Наполеон був за автора “Заповіту”. З цієї книжки швидко скористав якийсь російський дипломат, що поспішив у 1872 р. анонімно видати в Парижі книжку “Автори Заповіту Петра Великого. Сторінки історії” (*Les auteurs du Testament de Pierre le Grand. Pages d'histoire*).

Чотири роки пізніше, в німецькому відомому журналі *Historische Zeitung* з'явилася дуже поважна стаття Гаррі Бреслав, “Заповіт Петра Великого”. За німецьким істориком, в Берлінському державному архіві зберігається документ Сокольніцького, — меморіал, поданий Французькій Директорії 1797 р., що його копія була знайдена австрійською поліцією в одного польського шляхтича ще перед 1812 роком. Меморіал Сокольніцького, писаний французькою мовою, починається так: “Дворічні міркування в петербурзьких в'язницях, досліди про різні моральні й фізичні чинники, що складають силу Росії, відомості й світло, що їх кинули мені на ці речі кілька моїх земляків, які вони знайшли в російських архівах, схоплених у Варшаві 18 квітня 1794 р., — все це дало мені змогу дізнатися про єдиний та широкий плян, що його одважно накреслив Петро Перший, щоб підбити Європу під російське ярмо. Плян зберігається в таємних архівах російських володарів. Я мав лише час схопити головні точки цього плану й зберегти їх у моїй пам'яті. Я є переконаний, що в теперішній мент одна лише Франція є в стані врятувати Європу від неминучої небезпеки й що треба негайно скористати з нетерплячки поляків знищити ганебне ярмо, яке їх гвітить, та ворожости молодого шведського короля (Густава IV) проти нового царя (Павла)... Треба скористати також з лукавства російських магнатів, що чекають лише сприятливого менту, щоб знищити своїх тиранів і змістити володаря. Я вважав, що коротке резюме цього плану не може лишити байдужими проводирів першої в світі нації, що їх сьогодні Європа розглядає, як арбітрів своєї долі”.

Далі в згаданому документі наводиться не більше й не менше, як 14 точок “Заповіту”, тих самих точок, що їх знаходимо в Лесюра, з велими незначними редакційними змінами. Під документом Берлінського архіву, що його захопила австрійська поліція, були різні підписи, але всі вони були викреслені, крім одного: “Сокольніцький, генеральний депутат поляків”.

Михайло Сокольніцький (1760-1816) був у 1794 р. полковником у польській армії, попав у полон до росіян, був ув'язнений в Петербурзі, де його звільнив новий цар Павло Перший. Приїхавши до Франції, Сокольніцький був начальником генерального штабу Райнського легіону, зложеного з поляків (1799-1802), потім дивізійним генералом Наполеона (1806); 1811 року він

6) Napoléon Ier auteur du Testament de Pierre le Grand.

належав до розвідного бюро Наполеона, що займалося підготовою війни проти Росії, а 1812 р. був приділений до військової канцелярії імператора. Отже, якраз 19 листопада 1799 р., рекомендований Парандьєром, тим самим, що, осівши під час революції в Гамбурзі, слідкував за українськими справами (Ілько Борщак. Наполеон і Україна, стор. 17-18), Сокольніцький підніс Директорії свій "погляд на Росію", де знаходимо початковий текст "Заповіту". 1811 р. Сокольніцький вдруге подав свій меморіал з "поглядом на Росію" Наполеонові, той дещо виправив у ньому, відав меморіал до архіву міністерства закордонних справ, звернувши на нього увагу Лесюра. Останній, як ми вже згадували на початку цієї статті, і використав, хоч і в примітці та дрібними літерами. Нема нічого дивного, що Наполеон скористав для своєї пропаганди з еляборату польського емігранта, коли сама війна проти Росії офіційно дістала в Наполеона назву "Друга польська війна".

До свого меморіалу Сокольніцький, між іншим, додав різні пояснення й коментарі щодо політики Катерини II і про небезпеку російської політики для Європи, про Павла I, про переслідування уніятів тощо.

45 років пізніше, берлінський документ, що ним ми ось займалися, знайшов неохитне підтвердження в Парижі. 1912 р. з-під пера Михайла Сокольніцького, нащадка генерала Сокольніцького, з'явився в *Revue des Sciences Politiques* (I-II, стор. 82-99), текст меморіалу Сокольніцького з 1797 р. за паризьким архівом міністерства закордонних справ, той самий текст, що його генерал Сокольніцький подав Директорії й Наполеонові, так би мовити, оригінал "Заповіту", що, зрештою, нічим не відрізняється від берлінської копії. Але ми можемо тут додати, що ідеї, які Сокольніцький виклав у своєму меморіалі, здебільшого *подібні до ідей, що їх раз-у-раз, 50 років перед тим, Григор Орлик викладав у своїх меморіалах до французького уряду, з'ясовуючи російську політику.* Ця подібність не є, звичайно, випадкова. Сокольніцький під час революції, як і інші видатні польські емігранти, мав доступ до французького архіву міністерства закордонних справ, де читав меморіали Григора Орлика, ну й скористав з них.

Таким чином, генеологія "Заповіту Петра Великого" уявляється нам у такому вигляді: Григор Орлик звертав увагу французького уряду на загарбницькі плани російської політики, небезпечної для Європи; Сокольніцький, творячи польську легенду "Заповіту", чимало в своєму тексті запозичив у Григора Орлика, що, очевидно, ніяк не є відповідальний за цю польську легенду, бо він не покривав своїх ідей авторитетом царя Петра. Польську легенду Лесюр уперше, з наказу або за порадою Наполеона, що, річ ясна, було одне й те саме, пустив у світ у формі "резюме". Гайярд зробив з "резюме" формальний "Заповіт", надавши йому характеру "документу" й додавши різних вигадок щодо походження цього "документу".

Хоч після статті 1867 р. в «*Historische Zeitung*» нема на світі жодного поважного історика, що вірив би в автентичність "Заповіту", проте кожного разу, коли Росія є в конфлікті з Заходом, журналісти, романісти, ну й псевдовчені, витягають на світ Божий "Заповіт", як "документ". Так, наприклад, 1896 р. відомий французький журналіст і памфлетист Едвард Дрюмон скористав з "Заповіту" в своїй кампанії проти російської позики у Франції, видрукувавши в своїй газеті «*La libre parole*» славнозвісний "документ" під заголовком "Князь Лобанов (7) і Заповіт Петра Великого" (4 вересня 1896 р.) з таким поясненням: "Я знаходжу цей документ в "Історії Церкви" абата Дарра (Darras). Ви швидко вгадаєте, що Буржуа (тодішній французький міністер закордонних справ) ніколи не читатиме історії Церкви, особливо коли вона

7) Тодішній російський міністер закордонних справ.

містить стільки томів. Тому він і був міністром закордонних справ, не знавши Заповіту Петра Великого”.

Найцікавіше те, що в “Історії Церкви” Дарра ані слова нема про “Заповіт”. Дрюмоєв простісінько збрехав. Ось так завжди один фальсифікат великає другий.

Революція 1917 р. й встановлення совєтської влади не пошкодили кар’єрі “Заповіту”. Навпаки. Ось, наприклад, “Фігаро”, 16 вересня 1936 р., подав з-під пера Джеймса де Коке (James de Coquet), за Ходзьком, текст “документу”, а в квітні 1938 р. грузинський емігрант Патарідзе в паризькому журналі “Прометей”, органі “національного захисту пригнічених народів СРСР”, знову видрукував “Заповіт”, також за текстом Ходзька, додавши версію Гайярде про походження “Заповіту”... А в липні 1944 р., напередодні визволення Франції від німецької займанщини, «La Revolution Nationale», орган, так званих, “коляборантів”, в числі 139 принесла “Заповіт Петра Великого” з коментарем Дріє Ля Рошеля (Drieu La Rochelle), талановитого письменника й відомого “коляборанта”, що потім скінчив своє життя самогубством. Дріє Ля Рошель, правда, визнав, що автентичність “документу” історично не доведена, але він, як писав, подав його не “як російський документ, а як французький, що його, можливо, сфабрикував Наполеон”. Коментар Дріє Ля Рошеля, беручи під увагу його світогляд і обставини, коли з’явилося це нове видання “Заповіту”, не важко збагнути. Ну, й ось після війни “Український Бюлетень” і собі витягнув на світло денне цей славнозвісний документ. Сумніваємося тільки з огляду на репутацію цього “документу”, щоб, передрукувавши його, “Український Бюлетень” дійсно прислужився в міжнародних наукових колах українській справі.

Ілько Борщак

Герцен, Україна і Шевченко

Цього року минає 80-та річниця з дня смерті Олександра Івановича Герцена (псевдонім “Іскандер”, тобто “Олександр” в арабсько-перській мові), славного революційного письменника й публіциста, батька російського “народництва” († 1870 р.), одного з вельми рідких росіян, що зрозумів українське питання. Отже, буде справедливо на сторінках українського органу в Шевченкові дні нагадати думки Герцена про Україну, й це тим більше, що цей шляхетний росіянин ставився з великою прихильністю до кобзаря України, який, зі свого боку, глибоко шанував лондонського емігранта.

Це в славному лондонському органі Герцена “Колокол” (№ 61) Костомаров видрукував свого знаменитого листа “Україна”, що до його основних думок Герцен цілком приєднався.

“В Україні, — пише Герцен, — ані польська шляхта, ані Петро I, ані Катерина II не запаморочили пам’яті” (“Колокол”, 1 березня 1859 року).

“З якої речі, — питає Герцен, — українець змінить свою простодушну мову, мову, що нею він розмовляв на вільних Радах, мову, що в ній збереглася в піснях українців ціла їх історія; з якої речі українець змінить її на мову зрадницького уряду, що постійно обманював Україну (в російському оригіналі “Малоросію”), на мову тієї злочинної жінки (тобто Катерини II), що однією рукою озброїла гайдамаків, а другою підписувала укази про закріпачення козаків за їх замощниками. Нехай наша мова російська насамперед змие сліди улесливости, рабства, підлих зворотів, вахмістерського й панського нахабства, — і тоді вже нехай наша мова почне